

Några anmärkningar om *Annotationes ex scriptis Karoli* och dess källor

DANIEL SÄVBORG*

Tartu universitet

Ett historiskt dokument

På 1670-talet skakades den svenska fornforskningen av en uppslitande strid. Motsättningen gällde platsen för det forntida Uppsala. Johannes Schefferus ansåg att det legat i nuvarande Uppsala, med hednatemplet på platsen för den senare Trefaldighetskyrkan, medan Olof Verelius och Olof Rudbeck ansåg att det varit placerat i nuvarande Gamla Uppsala, med hednatemplet beläget på platsen för den nuvarande sockenkyrkan. Diskussionen blev så infekterad att den stoppades på order av universitetskanslern Magnus Gabriel de la Gardie år 1677. Vidare debatt i frågan förbjöds.

Året efter publicerade Verelius överraskande ett dittills okänt dokument som utgavs för att vara utdrag ur anteckningar gjorda av Västerås-biskopen Karl på 1200-talet. Utgåvan fick titeln *Annotationes ex scriptis Karoli episcopi Arosiensis excerptæ* och föreföll att avgöra tvisten utan att bryta mot debattförbudet. I dessa förmenta 1200-talsanteckningar skildes uttryckligen mellan det Uppsala – det vill säga Gamla Uppsala – där både hednatemplet och den ursprungliga domkyrkan stått och det nya Uppsala – det vill säga Östra Aros – där Trefaldighetskyrkan byggts och dit biskopssätet flyttades. Schefferus granskade dokumentet och förklarade det för en förfalskning som helt saknade värde i diskussionen. Själva handskriften har gått förlorad – den förstördes troligen i den stora branden i Uppsala år 1702 – men förutom Verelius tryckta utgåva finns en vidimerad avskrift som syftade till att i detalj återge handskriftens utseende, även vad gäller dess paleografiska utformning.¹

* Professor i skandinavistik

1. Denna översikt över bakgrunden följer i huvudsak Claes Annerstedts och Henrik Jansons redogörelser: Claes Annerstedt, "Schefferus och Verelius: En litterär fejd i sjuttonde seklet", *Ur några antecknares samlingar: Gärd av tacksamhet och vänskap till mästaren i svensk*

Dokumentet består av 17 årtal från 1100- och 1200-talen med tillfogade uppgifter. Flertalet av dessa gäller på olika sätt kyrkorna i Gamla Uppsala och Östra Aros. Den andra och utförligaste av notiserna, föregången av årtalet 1138, har i senare tid tilldragit sig ett särskilt intresse. Den gäller själva grundläggandet av domkyrkan och lyder i sin helhet:

Suerchr I jecit fundamenta templi Chatedralis Vpsalæ, & cum opere vetusto III. Deorum paganico, ab Yggemundo igne purificato & sanctificato conjunxit.²

[Suerchr I lade grunden för Uppsalas katedraltempel och sammanfogade det med de tre gudars gamla hedniska byggnadsverk, av Yggemunþus renat och helgat med eld. (Henrik Jansons övers.)³]

Vad forskningen säger

När Schefferus undersökt dokumentet påpekade han att redan fyndomständigheterna var mystiska. Dokumentet, ett löst pergamentsblad, frambringades av Olof Rudbeck – som nära lierad med Verelius själv var en av centralfigurerna i debatten – som uppgav sig ha funnit det instoppat i en bok i sitt eget bibliotek.⁴ Schefferus noterade också det anmärkningsvärda faktum att dokumentet dök upp precis under debatten med honom och att det tog upp just sådana fakta som striden stod kring.⁵ Hans huvudargument var dock att själva handskriften uppvisade en mängd ortografiska och paleografiska drag som starkt avvek från vad man finner i medeltida dokument och i stället pekar på en betydligt senare tillkomsttid.⁶

Historikerna ställde sig länge tveksamt avvaktande till dokumentets äkthet utan att någon allmänt omfattad slutsats nåddes. Vid slutet av 1800-talet var dock standarduppfattningen att *Annotationes* var en för-

bokkunska G.E. Klemming (Uppsala 1891) s. 124–144; Henrik Janson, "Äkta förfälskning åter bevismaterial: Annotationes ex scriptis Karoli", *Scandia* 67:1 (2001) s. 42–43.

2. Återgivningen följer Verelius normaliserade utgåva från 1678, återtryckt i Kjell Kumlien, *Biskop Karl av Västerås och Uppsala ärkesätets flyttning*, Historiskt arkiv 14 (Stockholm 1967) s. 3. En faksimil av den vidimerade avskriften av själva dokumentet, utan upplösta förkortningar och med de paleografiska egenheterna intakta, finns i Kumlien (1967) s. 9. Det bör noteras att "Yggemundo" i Verelius edition motsvaras av "Yggemunþo" i den vidimerade kopian.

3. Janson (2001) s. 44.

4. Janson (2001) s. 42.

5. Janson (2001) s. 45.

6. Janson (2001) s. 45 och Annerstedt (1891) s. 142.

falskning, alldeles som Schefferus hävdad. En typisk representant för denna hållning är till exempel Claes Annerstedt, som 1891 ägnade striden mellan Verelius och Schefferus en utförlig undersökning.⁷

Men 1967 gav Kjell Kumlien ut en mindre monografi om saken, *Biskop Karl av Västerås och Uppsala ärkesätets flyttning*, där han argumenterar för verkets äkthet. Han diskuterar invändningarna mot handskriftens ortografiska och paleografiska egenheter. På dessa punkter ger han belackarna rätt: den handskrift Rudbeck framdrog kan omöjligen vara medeltida utan har skrivits senare.⁸ Men Kumlien menade att detta enbart gällde handskriften, som han såg som en yngre avskrift av ett äldre original; själva dokumentet – eller åtminstone den källa som *Annotationes* uppgavs vara ett utdrag ur – var däremot äkta och stammade verkligen från biskop Karl på 1200-talet. Kumliens centrala argument för dokumentets äkthet var att biskop Karl, som kan beläggas som en historisk person, var okänd på 1600-talet.⁹

Kumliens skrift fick stor betydelse för forskningens syn. Redan recensenterna var positiva. Esben Albrechtsens ord i *Historisk tidskrift* är betecknande: ”der fremføres gode indicier for, at hans forståelse af kilden er den rette”.¹⁰ En auktoritet som arkeologen Sune Lindqvist slöt genast upp bakom Kumlien och hävdade att arkeologiska fynd kunde bekräfta *Annotationes* uppgifter.¹¹ Under de senaste decennierna har åtskilliga framträdande experter på den tidiga svenska medeltiden anslutit sig till Kumliens tes eller helt enkelt förutsatt *Annotationes* äkthet, till exempel historiker som Jan Liedgren och Lars Gahrn, arkeologer som Else Nordahl, Wladislaw Duczko och Mats G. Larsson, religionshistoriker som Olof Sundqvist och konsthistoriker som Ann Catherine Bonnier.¹²

7. Annerstedt (1891) s. 124–144. För en utförlig översikt över forskningens syn på *Annotationes*, se Janson (2001) s. 45–46, 57.

8. Kumlien (1967) s. 44, 59.

9. Kumlien (1967) s. 35.

10. Esben Albrechtsen, Recension av Kjell Kumlien, *Biskop Karl av Västerås etc*, *Dansk Historisk tidskrift* bd 12:3 (1968) s. 295.

11. Sune Lindqvist, ”Uppsala hednatempel och första katedral: Gammal stridsfråga i nytt ljus”, *Nordisk tidskrift* 43 (1967) s. 236–242.

12. Lars Gahrn, *Sveariket i källor och historieskrivning* (Göteborg 1988) s. 8; Else Nordahl, *...templum quod Ubsola dicitur... i arkeologisk belysning* (Uppsala 1996) s. 55–57, 68–69; Olof Sundqvist, *Freyr's offspring: Rulers and religion in ancient Svea society* (Uppsala 2002) s. 300; Wladislaw Duczko, ”Gamla Uppsala”, *Realexikon der germanischen Altertumskunde* 10 (Berlin & New York 1998) s. 411; Jan Liedgren, recension av Kumlien (1967), *Historisk tidskrift* 88:2 (1968) s. 343–344; Ann Catherine Bonnier, ”Gamla Uppsala – Från hednatempel till sockenkyrka”, i Olle Ferm (red.), *Kyrka och socken i medeltidens Sverige* (Stockholm 1991) s. 88–91;

Gahrns beskrivning av den allmänna uppfattningen i hans tid är symptomatisk: "Kumliens bevisföring har godtagits av efterföljande forskare. Det är ovedersägligt att vi här har anteckningar om en medeltida källa."¹³ Forskningens standarduppfattning synes alltså ha svängt, och när historikern Henrik Janson år 2001 åter argumenterade för uppfattningen att *Annotationes* är en förfalskning var det i opposition mot det då rådande synsättet.

Janson har i sin artikel från 2001 ett klart syfte. Han vill försvara sin tes att hednatemplet i Uppsala aldrig har existerat. Han förklarar själv att hans närmaste motiv med publiceringen är att *Annotationes* andragits som argument mot hans synsätt.¹⁴ Han avvisar övertygande Kumliens argument att biskop Karl var okänd vid tiden för fyndet; Janson påpekar i stället att belägg för Karls existens kom fram just kort före dokumentets framläggande, vilket han menar snarare talar för att kunskapen om Karl inspirerade till dokumentet.¹⁵ Härtill hävdar Janson att det i dokumentet finns namnformer som tycks påverkade av isländska, i ett fall rentav nyare isländska.¹⁶

I detta sammanhang kan noteras att dokumentets betydelse delvis har förändrats över tid. Från början handlade det om det forntida "Uppsalas" placering. Men där har diskussionen sedan länge avgjorts till Verelius fördel: alla torde i dag vara överens om att det forntida Uppsala låg i Gamla Uppsala och att nuvarande Uppsala före ärkesätets flytt på 1200-talet aldrig hetat något annat än Östra Aros. Numera gäller huvudfrågan i stället existensen av ett hednatempel i Uppsala och Gamla Uppsala kyrkas eventuella koppling till detta. *Annotationes* notis skulle nämligen utgöra det enda inhemska omnämmandet av hednatemplet, ja, utöver Adam av Bremens skildring skulle *Annotationes* vara den enda källan till detta hednatempels existens överhuvud. Därtill har *Annotationes* i några av de senaste arbetena betydelse för date-

Mats G. Larson, *Svitjod: Resor till Sveriges ursprung* (Stockholm 1999) s. 210. Både Liedgren och Bonnier framför dock reservationer: visserligen godtar de tanken att dokumentet återger anteckningar av biskop Karl, men de menar att det medeltida dokumentet kan ha "överbearbetats", Liedgren (1969) s. 344, eller att "excerpisten [kan] ha inskjutit egna slutsatser och möjligen också uppgifter från annat håll", Bonnier (1991) s. 90.

13. Gahrn (1988) s. 9.

14. Janson (2001) s. 55. Den recensent som använt *Annotationes* som argument mot Jansons syn på hednatemplet var Hans Hägerdal i *Scandia* 65:2 (1999) s. 291–292.

15. Janson (2001) s. 48–49.

16. Janson (2001) s. 46, 57, 59.

ringen av den ursprungliga domkyrkan och för omständigheterna kring ärkesätets flytt.

Det går att komma längre

Det är tydligt att *Annotationes* har uppfattats inte bara som äkta utan också som en viktig källa för forskare under de senaste decennierna. Flera av dem är i dag eller helt nyligen aktiva och centrala forskare inom sina områden, till exempel Olof Sundqvist, Ann Catherine Bonnier och Wladislaw Duczko, och de äldre forskare som försvarat *Annotationes* äkthet, som Kjell Kumlien och Sune Lindqvist, hörde till sin tids ledande experter på det medeltida Sverige. Redan denna uppslutning bakom *Annotationes* gör det till en angelägen uppgift att pröva äkthetsfrågan. Betydelsen sträcker sig över disciplinränserna, vilket också de nämnda forskarna belägger, och omfattar förutom historia även arkeologi och religionsvetenskap. Det faktum att dokumentet, om det är äkta, utgör en av relativt få skriftliga källor vi har om övergången från hedendom till kristendom i Sverige inskräper betydelsen av att äkthetsfrågan får sin lösning.

Härtill kommer att det vore önskvärt att helt frikoppla frågan om dokumentets äkthet från andra frågor. Det är ett olyckligt faktum att denna fråga har kommit att knytas så starkt till specifika ståndpunkter i stridsfrågor – först placeringen av det forntida Uppsala, senare hednatemplets existens. Det vore en fördel om *Annotationes* äkthet kunde bli en fråga att pröva i egen rätt, oberoende av de dispyter där endera slutsatsen i äkthetsfrågan skulle utgöra ett viktigt argument.

Ett annat skäl att på nytt ta upp frågan är att de tyngsta argumenten mot dokumentets äkthet hela tiden har rört själva handskriften och dess utseende, vilket, som Kumliens arbete visar, i princip kan tolkas som en fråga skild från spørsmålet om dokumentets äkthet. Föreliggande essä kommer i första hand att uppmärksamma ett antal drag i *Annotationes* vilka inte är bundna till utformningen av handskriften. I det följande vill jag argumentera för att det går att komma längre vad gäller fastställandet av den källa *Annotationes* haft om den kung som skall ha renat hednatemplet med eld. Härtill kommer essän att ta upp ett drag som har nämnts tidigare, men vars betydelse för äkthetsfrågan inte tillräckligt har klargjorts: islandismerna. Förhoppningsvis kan detta sammantaget bidra till att slutligt avgöra frågan om dokumentets äkthet.

Inge d. ä. – bekämpare av hedendomen?

Det finns ett par omständigheter i *Annotationes* som sticker i ögonen då de bryter mot den information som fanns i svensk historieskrivning före 1600-talet. Den första omständigheten gäller bilden av Inge d.ä:s roll i historien. Den Yggemunþus som nämns i *Annotationes* identifieras alltid som Inge d.ä., och när han i dokumentets andra punkt omtalas som mannen som med eld förgjort de tre gudarnas tempel, se citatet ovan, hedendomens främsta och sista centrum, framstår han som en aktiv bekämpare av hedendomen och som segrare i denna kamp, ja, som den person som slutligt besegrar hedendomen i Sverige. Vilken bild ger då de medeltida källorna av Inge d.ä.?

Bilden av kung Inge som hedendomens slutlige besegrare överensstämmer väl med den bild som ges i den isländska *Hervarar saga*. Där skildras Inge som en militant kristen som kraftfullt bekämpar hedendomen och efter en tid i exil undan hedningarna attackerar och dödar den hedniska usurpatorn Blotsven, varpå han kristnar Sverige fullständigt. Några avsnitt ur berättelsen kan citeras (mina kursiveringar):

Inge hette Stenkils son, som svearna tog till kung efter Håkan. Inge var kung länge, han var vänsäll och en god kristen. *Han gjorde slut på blotandet i Svitjod och gav order om att alla människor där måste bli kristna*, men svearna hade en alltför stark tro på de hedniska gudarna och höll fast vid den forna seden. [...] Svearna ansåg att kung Inge bröt mot den gamla landslagen då han *förkastade många av de ting* som hans far Stenkil hade låtit vara ifred. På ett ting som svearna höll med kung Inge gav de honom två val: att antingen hålla fast vid de gamla lagarna eller lämna kungadömet. Då talade kung Inge och sade att han inte ville lämna den tro som var den rätta; då ropade svearna högt och överöste honom med stenar och drev bort honom från tinget.

Sven, kungens svåger, stannade kvar på tinget; han erbjöd svearna att förrätta blotet för dem om de gjorde honom till kung. [...]

Kung Inge red med sin hird och några följeslagare och hade bara en liten styrka; han red österut genom Småland och in i Östergötland och sedan in i Svitjod, han red både natt och dag och överraskade Sven tidigt på morgonen. De omringade huset och satte eld på det och brände inne den skara som var där inne. [...] Inge återtog sedan kungadömet över svearna och *återupprättade kristendomen* och härskade över landet till sin död; han dog sotsdöden.¹⁷

17. Efter Christopher Tolkien (utg.), *Saga Heiðreks konungs ins vitra: The Saga of King Heidrek the Wise* (Toronto & New York 1960) s. 62–63. Min översättning.

Denna passage i *Hervarar saga* – såväl bilden av Inge som hela historien om Blotsvens uppror – står i direkt relation till ett annat norrönt verk, *Orkneyinga saga*,¹⁸ som torde vara *Hervarar sagas* direkta källa här.¹⁹

Däremot finns inte denna bild, eller ens några antydningar i samma riktning, i något annat norrönt verk, trots att Inge omtalas i åtskilliga sagor. Där nämns Inge enbart i samband med ett krig mot Magnus barfot av Norge och de släktskapsförbindelser som fredsslutet kom att resultera i. Det gäller *Ágrip af Noregskonunga sögum*, *Fagrskinna*, *Morkinskinna*, *Heimskringla* och *Knýtlinga saga* liksom Theodoricus Monachus *Historia de antiquitate regum Norvagensium*. Alldeles samma information, och endast denna, möter om Inge hos Saxo Grammaticus, som inte heller han har ett ord att säga om att Inge skulle ha stått i konflikt med hedningar.²⁰

Den enda urkund från medeltiden som nämner Inge är inriktad på rent genealogiska förhållanden. Ett officiellt danskt brev till påven från 1194²¹ argumenterar mot ogiltigförklarandet av äktenskapet mellan den danska prinsessan Ingeborg och kung Filip II av Frankrike. Som stöd för argumentationen utreds Ingeborgs släktskapsförhållanden, och i denna utredning nämns som Ingeborgs farmorsmor en Kristina, som skall ha varit dotter till "svearnas kung Inge" ("[...] filia fuit Ingonis Suevorum Regis"²²). Inte heller här aktualiseras Inges relation till hedningar.

I medeltida svensk historieskrivning lyser också Inges kamp mot hedendomen med sin frånvaro. Han omtalas som lagtrogen och rättvis

18. Finnbogí Guðmundsson (utg.), *Orkneyinga saga* m.m., Íslenzk fornrit 34 (Reykjavík 1965) s. 89–90.

19. Förf., "Blot-Sven: En källundersökning", kommande. Svend Ellehøj har hävdad den omvända låneriktningen, men är lika klar över att det handlar om ett direkt beroende; se Svend Ellehøj, *Studier over den ældste norrøne historieskrivning* (Köpenhamn 1965) s. 105–106.

20. Bjarni Einarsson (utg.), *Ágrip af Noregskonunga sögum*, *Fagrskinna – Noregs konunga tal*, Íslenzk fornrit 29 (Reykjavík 1985) s. 45; *Fagrskinna* efter *Ágrip af Noregskonunga sögum* etc. (1985) s. 310–311, 326; Finnur Jónsson (utg.), *Morkinskinna*, Samfund til Udgivelse af gammel nordisk Litteratur, vol. 53 (Köpenhamn 1932) s. 323, 329, 357, 369; Bjarni Adalbjarnarson (utg.), *Heimskringla*, vol. III Íslenzk fornrit 28 (Reykjavík 1951) s. 226–228, 258, 263, 279; Bjarni Guðnason (utg.), *Knýtlinga saga* efter *Danakonunga sögur* Íslenzk fornrit 35 (Reykjavík 1982) s. 240, 246; Theodoricus Monachus, *Historia de antiquitate regum Norvagensium* efter *Monumenta Historica Norvegiæ: Latinske Kildeskrifter til Norges Historie i Middelalderen*, Gustav Storm (utg.) (Kristiania 1880) s. 61–62; J. Olrik och H. Ræder (utg.), *Saxonis Gesta Danorum*, vol. I (Köpenhamn 1931) 13.1.1–2.

21. Dateringen efter William Norvin, "Abbed Wilhelms Breve: Samlingens almindelige Karakter", *Scandia* 6:2 (1933) s. 159.

22. Jacob Langebek (utg.), *Scriptores Rerum Danicarum Medii Ævi* 6 (Köpenhamn 1786) s. 42.

i ett antal källor – *Äldre Västgötalagens* kungakronika, *Registrum Upsalense*, *Prosaiska krönikan*, *Lilla rimkrönikan*, Ericus Olais *Cronica Regni Gothorum* – och i ytterligare en källa knyts han till några släktskapsförbindelser (*Catalogus Regum Sueciæ ad Annum Christi 1333*). *Prosaiska krönikan* kopplar honom främst till ett tidigare okänt krig i Skåne och berättar att han mördades i sängen, två uppgifter som återkommer i *Lilla rimkrönikan*. Inte någon av dessa källor knyter honom till religionskonflikter. Ett undantag utgörs på denna punkt av *Vita Sancti Eskilli* från 1200-talets slut,²³ som berättar att ”Yngo” fördrivs av hedningarna under ”BlodhSwen”. Men som någon aktiv motståndare till hedendomen framstår han inte heller här, och någon hedendomens besegrare är han minst av allt – han försvinner ur berättelsen efter fördrivningen, och här är det hedningarna som tar hem spelet. Denna bild – att det är Sven och hedningarna som är de aktiva och som segrar – möter även i 1500-talsredaktionen av *Lilla rimkrönikan*, liksom hos Ericus Olai. I Olaus Petris svenska kronika övertas bilden från *Prosaiska krönikan* och *Lilla rimkrönikan* – Inge är lagtrogen, för krig i Skåne och blir mördad. Olaus nämner i ett betydligt tidigare sammanhang Blotsven och kungafördrivandet från *Vita Sancti Eskilli* men identifierar märkligt nog inte den fördrivne mannen med Inge d.ä. Johannes Magnus återger också *Prosaiska krönikans* bild av Inge, med tillägg av några ytterligare krig, och saknar alla uppgifter om förföljelser av hedendomen; hos honom följer dessutom Blotsvens uppror först efter Inges död och saknar därmed koppling till denne.²⁴ I själva verket är Johannes Messenius *Scondia Illustrata* från 1620-talet den första skandinaviska källa överhuvud som nämner att Inge skulle ha bekämpat hedendomen. Han sägs ha gått till storms mot avgudabilderna, men också hos Messenius är det hedningarna som avgår med segern: Blotsven fördriver Inge och främjar avgudadyrkan, medan Inge dör för en mördares hand i exilen.²⁵ Som någon hedendomens bese-

23. För dateringen, se Toni Schmid, ”Eskil”, *Svenskt biografiskt lexikon* 14 (Stockholm 1953) s. 519

24. *Historia Ioannis Magni* etc., utg. Olaus Magnus (Rom 1554) s. 581–584.

25. Per-Axel Wiktorsson (utg.), *Äldre Västgötalagen och dess bilagor i Cod. Holm. B 59*, vol. 2 (Värnamo 2011) s. 196; G.E. Klemming (utg.), *Registrum Upsalense* efter *Småstycken på forn svenska* (Lund 1868–1881) s. 267; *Prosaiska krönikan* efter *Småstycken på forn svenska* (1868–1881) s. 234; G.E. Klemming (utg.), *Lilla Rimkrönikan* efter *Svenska medeltidens rimkrönikor*, vol. 1 (Stockholm 1865) s. 225; Ericus Olai, *Chronica Regni Gothorum*, Ella Heuman och Jan Öberg (utg.) (Stockholm 1993) s. 61; *Catalogus Regum Sueciæ ad Annum christi 1333* efter *Småstycken på forn svenska* (1868–1881) s. 273; *Vita Sancti Eskilli* efter *Scriptores rerum Svecicarum* 2 (1828) s. 295–396, utg. Eric Michael Fant; 1500-talsredaktionen av *Lilla*

grare i Sverige framstår Inge inte heller här. Johannes Loccenius återgår i sin historia från 1654 till den traditionella svenska bilden och saknar helt uppgifter om Inges relation till hedendomen.²⁶ För sig själv står en notis hos 1500-talsarkivarien Rasmus Ludvigsson. Notisen, som möjligen återgår på en donatorslängd från medeltiden, nämner att en kung Inge och hans drottning Helena genom donationer av gods och gårdar lade grunden till Vreta kloster.²⁷ Inte heller här nämns någon kamp mot hedendomen.²⁸

Bilden av Inge d.ä. som hedendomens besegrare förekommer inte i äldre svenska källor eller svensk historieskrivning, och själva bilden av Inge som en bekämpare av hedendomen finns inte belagd i Skandinavien före 1600-talet. Det är inte ens den bild som är standard i den norröna litteraturen. Men det är just den bild vi får i *Hervarar saga*, och det är denna bild som återfinns i *Annotationes*.

Och *Hervarar saga* är ett speciellt verk i detta sammanhang. Verket förefaller inte ha varit vida känt eller spelat någon roll under århundradena efter sin tillkomst. Den del av verket som innehåller avsnittet om de svenska kungarna saknas för övrigt i huvudhandskrifterna, de enda medeltida handskrifterna R (Gl.kgl.sml.2845, 4to) och H (AM 544, 4to), som båda är fragmentariska. Kungakrönikan står enbart att läsa i sena pappershandskrifter, som inte heller de synes ha varit spridda eller ens kända före den första tryckningen av verket.²⁹ Denna första utgåva kom 1672, bara sex år före framvisandet av *Annotationes*. Utgivningsorten var Uppsala, den plats där *Annotationes* upphittades. Och utgivaren av denna första utgåva av *Hervarar saga* var Olof Verelius, den ene huvudpersonen i den fejd som föregick fyndet av *Annotationes* och

rimkrönikan efter *Svenska medeltidens rim-krönikor* (1865) s. 278–280; G.E. Klemming (utg.), *Olaus Petri Svenska krönika* (Stockholm 1860) s. 55, 53; Johannes Messenius *Scandia illustrata* efter *Johannis Messenii Epitome Scandiæ Illustratæ* etc, Johanns Peringskiöld (utg.) (Stockholm 1705) s. 1620.

26. *Johanni Loccenii Rerum Svecicarum Historia* (Stockholm 1654) s. 32.

27. Christian Lovén, "Vreta år 1162: Donatorslängden och årboken", i Göran Tagesson m.fl. (red.), *Fokus Vreta kloster: 17 nya rön om Sveriges äldsta kloster* (Stockholm 2010) s. 200–201.

28. Se Nils Ahnlund, "Vreta klostrets äldsta donatorer", *Historisk tidskrift* 65:2 (1945) s. 234–235. Det skall för övrigt noteras att det i Rasmus Ludvigssons framställning handlar om en annan person, Inge d.y. Vi vet dock från andra källor att Inge d.ä. var gift med en Helena, så förmodligen är det han som avsetts i de sannolikt medeltida källor som Rasmus Ludvigsson bygger på.

29. För handskriftsförhållandena, se Christopher Tolkiens inledning till *Saga Heidreks konungs ins vitra* (1960) s. xxix–xxxiii.

samme man som också utgav detta dokument.³⁰ I sin kommentar till utgåvan av *Hervarar saga* betonar Verelius det stora källvärde sagan och dess kungakrönika har för kunskapen om Sveriges historia. Men det är alltså först nu, några år in på 1670-talet, som *Hervarar sagas* krönika tillskrivs en viktig roll och då den bild av Sveriges historia som den ger förklaras som den korrekta.

Kort sagt: *Annotationes* bild av Inge d.ä. uppvisar starka likheter med den bild som lanseras i Sverige på 1670-talet och som i Sverige var helt okänd dessförinnan.

Kung Ingemund

Bilden av Inge d.ä. gör att det inte synes oberättigat att med Schefferus och Janson misstänka en koppling mellan *Annotationes* tillkomst och det svenska 1600-talet, och mer specifikt en koppling till den isländska *Hervarar saga* och den miljö som svarade för den första utgåvan av denna saga på 1670-talet. Men det är förstas endast ett indicium. *Annotationes* överensstämmelse med *Hervarar saga* och avvikelse från alla skandinaviska källor om Inge skulle också kunna bero på att det är *Hervarar sagas* bild som är den korrekta och de övriga källornas bild felaktig.³¹ Men det finns ett element i *Annotationes* som ännu tydligare knyter dokumentet till just *Hervarar saga* och kretsen kring Verelius.

I *Annotationes* kallas den kung som sägs ha renat Uppsalatemplet från hedendom för Yggemunþus. Alla forskare har insett att denna latinska form återger namnet Ingemund. Alla synes, som sagt, också ha utgått från att denne Ingemund är identisk med Inge d.ä. Identifikationen i sig torde vara ofrånkomlig. Men denna namnform har hittills inte problematiserats eller getts någon förklaring.³² Man har nöjt sig med att konstatera att Ingemund måste avse den bekante kung Inge d.ä.

30. Olof Verelius (utg.), *Hervarar saga på gammal götska* (Uppsala 1672).

31. En sådan tolkning skulle rentav kunna sägas få visst stöd av två brev från påven Gregorius VII, det ena, daterat 1080, riktat till en svearnas kung "I" och det andra, odaterat, till visigoternas kungar "I" och "A". Joh. Gust. Liljegren (utg.), *Diplomatarium Suecanum: Svenskt diplomatarium 1: åren 817–1285* (Stockholm 1829) s. 40–41 (DS 24) och s. 41 (DS 25). "I" identifieras allmänt med Inge d.ä. Då brevet nämner att svearna nyligen blivit kristna har detta ofta kopplats till *Hervarar sagas* bild av Inges besegrande av Blotsven. Något sådant står dock inte i brevet och det tillskriver inte "I" denna seger över kristendomen.

32. Med undantag för att man anmärkt att bokstaven þ inte eljest förekommer i latinska medeltidstexter från Sverige, se Janson (2001) s. 45.

Inge (med varianter som Ingi, Jngi, Ingo, Yngo) är det namn den aktuella kungen bär i samtliga medeltida källor – från Sverige, Island, Norge och Danmark – och historieskrivarna Olaus Petri och Johannes Messenius följer dem. Samstämmigheten är alltså stor. Formen Yggemunþus/Ingemund bryter däremot av mot vad vi har belagt i såväl de medeltida källorna som historieskrivningen från de följande århundradena.

Namnformen Ingemund för Inge d.ä. är likväl belagd. Men bara en enda gång. Det handlar om handskrift R:715, en pappershandskrift från 1600-talet som återger U-versionen av *Hervarar saga*, samma källa som ger den unika bilden av Inge som hedendomens besegrare i Sverige. Vid det första omnämmandet av honom står det i denna handskrift: "þa hiet Ingimundur son Steinkels".³³ Även inom den aktuella handskriften är denna form av namnet unik, ty vid de följande omnämningarna i samma handskrift kallas samme person Ingi. Denna avvikelse inom själva handskriften indikerar snarast att det rör sig om en felskrivning vid ett enstaka tillfälle, kanske till följd av en felaktig upplösning av en förkortning, vilket sedan korrigerats vid de följande omnämningarna. Den aktuella handskriften beskrivs av utgivaren av standardutgåvan av sagan, Christopher Tolkien, som "extremely corrupt", den sämsta av alla handskrifter av *Hervarar saga*,³⁴ vilket ger stöd åt tesen om ett skrivarmisstag. I den enda ytterligare handskriften av *Hervarar saga* som också omfattar kungakronikan – de två medeltida handskrifterna med sagan är som nämnts defekta, och slutet saknas i båda – AM 203 fol., som också representerar den så kallade U-versionen av sagan, står däremot konsekvent det gängse Ingi. Detsamma gäller för den saga som sannolikt är *Hervarar sagas* källa i denna episod, *Orkneyinga saga*: även här kallas han konsekvent Ingi.

Formen Inge (/Ingo/Ingi med flera) för kung Inge d.ä. är alltså i princip allenarådande i det samlade källmaterialet som fanns när *Annotationes* dök upp. Återstår så det enda undantaget: ett belägg för namnformen Ingemund, "Ingimundur", vid ett enkelt tillfälle i handskrift R:715 av *Hervarar saga*. Vi bör minnas att denna handskrift är sen och ökänt korrupt, och att det finns skäl att tro att det rör sig om en tillfällig felskrivning. Men en viktigare fråga är: vad är detta för en handskrift?

33. Efter Jón Helgason (utg.), *Heiðreks saga: Hervarar saga ok Heiðreks konungs* (Köpenhamn 1924) s. 159, inklusive not 12.

34. Inledningen till *Saga Heiðreks konungs ins vitra* (1960) s. xxix.

R:715 är en av de sena pappershandskrifter som Jón Rúgmán förde med sig från Island på sin resa till Skandinavien 1658, en resa som slutade i Uppsala, där han blev Olof Verelius medarbetare i fråga om isländska handskrifter.³⁵ Handskrift R:715 förvarades alltså i Uppsala, och dess specifika text var känd enbart där. *Hervarar saga* utgavs som nämnts första gången år 1672, och detta av just Olof Verelius, mannen som drog fram och utgav även *Annotationes*. Till grund för hans utgåva låg R:715.

I Verelius utgåva står därmed namnformen Ingimundr om den kung som dessförinnan i alla medeltida handskrifter och alla tidigare tryckta källor kallats Inge/Ingi/Ingo/Yngo. ”Þá hiet Ingimundr son Steinkiels”/”Ingemund het Kong Stenkiels son”, heter det i Verelius parallelltextedition.³⁶ I släktrådet i utgåvans kommentardel står ”Ingi vel Ingemundr”³⁷ [Ingi eller Ingimundr], vilket indikerar att Verelius såg båda formerna som korrekta och likvärdiga och alltså inte betraktade Ingimundr/Ingemund som en tillfällig felskrivning.

Handschrift R:715 av *Hervarar saga* var vid tiden för offentliggörandet av *Annotationes* den enda källa överhuvud där namnet Ingemund används om Inge d.ä. Men i *Annotationes* dyker denna unika namnform alltså åter upp, bara sex år efter Verelius utgåva av *Hervarar saga* – alldeles som där just i en skildring av Inges slutliga besegrande av hedendomen i Sverige, åter just i ett verk tillkommet i Uppsala, åter just i ett verk framdraget och publicerat av Olof Verelius. Det framstår som alltför stora sammanträffanden för att de skulle kunna bero på slumpen.

Isländskan i Sverige

För att slutgiltigt kunna fastställa *Annotationes* tillkomsttid och tillkomstmiljö bör vi också fästa uppmärksamhet vid ett drag i dokumentets text som förvisso har noterats men som aldrig ordentligt utretts: islandismerna. Sådana drag, både paleografiska och språkliga, har noterats av flera forskare från Schefferus till Janson som ett av de misstänkta dragen hos manuskriptet,³⁸ men på vilket sätt de har betydelse

35. A. LeRoy Andrews, ”Studies in the Fornaldarsögur Norðrlanda: II. The *Hervarar saga*”, *Modern Philology* 11:3 (1914) s. 91.

36. Olof Verelius, kommentar, edition och översättning i *Hervarar saga på gammal götska* (Uppsala 1672) s. 182.

37. Verelius (1672) s. 184.

38. Hit hör bl.a. det som föreföll som en blandning av modern skrift och skrift som starkt liknade den som fanns i de fornisländska handskrifterna i den De la Gardieska samlingen, förekomsten av ett gotiskt *f* som hade sin motsvarighet enbart i den just i Uppsala förvarade

för äkthetsfrågan har inte tydligt klargjorts.

Det finns flera fall i *Annotationes* som bör förstås som islandismer: den norröna formen "Olafur" (i stället för belagda medeltida svenska former som "Olawær", "olaffver", "olauus"³⁹) och en hyperkorrekt islandiserande form som "Suerchr", i stället för belagda medeltida svenska former som "Swærkir", "Swerke", "Swercho", "Swerkerus"⁴⁰, liksom en snarast nyisländsk form som "Bassatamur", i stället för belagda medeltida svenska former som "Basatømir" och "Basatømare"⁴¹, med dess osvenska ändelse som liknar nyisländska former med svarabhaktivokalen *u*. Vi bör påminna oss att dessa isländska eller islandiserande former används om svenskar, kung Sverker den äldre och ärkebiskop Olof Basatømer, det vill säga gestalter som inte i sig har någon isländsk eller norrön koppling.

För att kunna avgöra vad dessa former kan tänkas vittna om måste vi skärskåda vad vi vet om vilken roll isländska källor, det isländska språket och isländska namnformer har haft i Sverige och i svensk historieskrivning före framvisandet av *Annotationes*. Den fråga vi har att besvara är: kan isländska namnformer användas om svenskar överhuvudtaget beläggas i några svenska källor före Olof Verelius tid?

Isländska källor spelade ytterst sällan en roll för medeltidens svenska historieskrivare. De första svenska kungalängderna från mitten av 1200-talet bygger på inhemsk tradition.⁴² Senare finns enstaka belägg för influenser från isländska källor, men de namnformer som återges i de svenska texterna är alltid försvenskade eller latiniserade.⁴³ Först 1600-talshistorikerna Johannes Messenius (1620-talet) och Johannes

Silverbibeln, det eftermedeltida bruket av *-æ* i stället för *-e* liksom användandet av *þ* i en latinsk text; se Annerstedt (1891) s. 142; Janson (2001) s. 52, 57 (not 20) och 59 (not 47); Liedgren (1968) s. 343.

39. "Olawær" i *Äldre Västgötalagen* (2011) s. 196; "olaffver" i kungalängden i B17, efter Sture Bolin, *Om Nordens äldsta historieforskning* (Lund 1931) s. 162, "olauus" i kungalängderna i C70, C92, efter Bolin (1931) s. 162.

40. "Swærkir", "Swerke", "Swercho", "Swerkerus" i *Äldre Västgötalagen* (2011) s. 198 och Bolin (1931) s. 162.

41. Efter Göte Paulsson (utg.), *Annales Suecici Medii Aevi: Svensk medeltidsannalistik* (Lund 1974) s. 268 resp. 295.

42. Se Daniel Sävborg, "Kungalängder och historieskrivning: Fornsvenska och fornisländska källor om Sveriges historia", *Historisk tidskrift* 135:2 (2015) s. 220–222.

43. Se Sävborg (2015) s. 222–228 för ett sannolikt inflytande från isländska *Langfedagtal* på kungalängden i C92 (ca 1300), där namnen återges på latin; i den rimmade svenska *Historia sancti Olaj* (mitten av 1400-talet), som parafrazerar Snorris särskilda Olavssaga, återges alla namn med svensk form (t.ex. "Erik", "olaff" etc.); G.E. Klemming (utg.), *Svenska medeltids dikter och rim* (Stockholm 1881, 1882) s. 319.

Loccenius (1654) använder källor med isländskt ursprung på nytt, men de texter de nyttjade är översättningar och parafrafer på danska och latin, och de två svenskarna följer här sina förlagor.⁴⁴

Källor på isländska har alltså ingen stark hävd i svensk historieskrivning. Specifikt isländska namnformer – av typen Olaf – använda om gestalter i den svenska medeltiden kan överhuvudtaget inte beläggas före senare delen av 1600-talet. Men vid denna tid förändras situationen helt. Olof Verelius och kretsen kring honom studerade från och med tiden runt 1660 den svenska historien såsom den skildras i isländska källor. För första gången någonsin hämtade svenska historiker inte bara enkla detaljer ur norröna källor, utan de satte nu de isländska källorna i centrum för sitt studium och de publicerade dem för första gången på isländska. Därmed användes isländska namnformer för forn- och medeltidens svenskar, dels – för första gången – i återgivningen av de isländska originaltexterna, dels – likaledes för första gången – i texter på latin eller svenska; ett exempel är de redan citerade orden i släktrådet i Verelius utgåva av *Hervarar saga*, vars latinska text lyder ”Ingi vel Ingimundr”. Det är rimligen bara i denna miljö den norröna formen ”Olaf” (i stället för ”Olawær”, ”olaffver”, ”Olaus”; se ovan), använt i en svensk text om en svensk medeltida ärkebiskop, kan ha tillkommit. Det är vid denna tid, och först vid denna tid, som isländska ansågs vittna om den forntida svenskan⁴⁵ – det är värt att notera att Verelius kallar den isländska texten i utgåvan av *Hervarar saga* för ”gammal götska”. Det är därmed först vid denna tid som en hyperkorrekt islandiserande form som ”Suerchr” rimligen kan ha tillkommit – den måste ses som ett – på grund av språklig okunnighet misslyckat – försök att omtala en forntida svensk kung med en forntida svensk (eller ”götsk”) namnform. Men ännu viktigare är en nyisländsk klingande namnform som ”Bassatamur”, med sin efterbildning av den nyisländska svarabhaktivokalen *u*,⁴⁶ använt om svensk ärkebiskop. En sådan form kan omöjligen ha funnits i en svensk text från

44. För Messenius, se Harald Olsson, *Johannes Messenius Scandia Illustrata: Studier i verkets tillkomstshistoria och medeltidspartiets källförhållanden* (Lund 1944) s. 170. För Loccenius, se Loccenius (1654) t.ex. s. 20 (”Ragvaldus”, ”Torgnyus” etc.).

45. Påpekat även av Liedgren (1968) s. 343: ”Kretsarna kring antikvitetskollegiet och Olof Rudbeck föreställde sig emellertid, att fornsvenskan säkrast återfanns i de isländska handskrifter, som genom Magnus Gabriel De la Gardie förvärvats till antikvitetskollegiet och universitetsbiblioteket.”

46. Jfr Janson (2001) s. 59, not 47: ”Formen Basatamur tycks närmast inspirerad av den senmedeltida isländska svarabhaktivokalen *u*.”

medeltiden och knappast heller under 1500-talet eller första hälften av 1600-talet. En sådan form måste ha tillkommit i en tid då nyisländskan var känd i Sverige och – än mer avgörande – en miljö där isländska även i sin nyisländska form ansågs vittna om den forntida svenskan. En sådan miljö utgörs av kretsen kring Olof Verelius, som mötte den fornnordiska världen primärt genom sena handskrifter med nyisländsk ortografi och genom umgänget med levande islänningar, för vilka denna ortografi var den naturliga även i återgivningen av äldre texter; precis som i *Annotationes* växlar dessutom forn- och nyisländska former (utan respektive med svarabhaktivokalen *u*) fritt i Verelius sagautgåvor.⁴⁷ En sådan miljö saknades däremot i Sverige före och utanför Olof Verelius krets.

Det är enbart i denna krets *Annotationes*-handskriften kan ha tillkommit. Och om själva handskriften tillkommit i Verelius krets bör även själva dokumentet ha gjort det – annars finns inget rimligt skäl att man inte presenterade det medeltida original som handskriften skulle återge. Vi bör därvid åter erinra om den säregna fyndplatsen för *Annotationes*, Olof Rudbecks bibliotek. Dokumentets upphovsman har alltså haft tillgång till detta bibliotek. Det pekar på en ännu snävare krets kring vännerna Verelius och Rudbeck.

En förfalskning

Undersökningens resultat är tydligt. Skildringen av Inge d.ä. i *Annotationes* har *Hervarar saga* i R:715:s unika form som direkt källa, antingen i form av Olof Verelius utgåva eller dess förlaga, själva handskriften. Ett antal språkliga egenheter i *Annotationes* förutsätter den miljö Olof Verelius skapat. Därmed kan slutsatsen hos Johannes Schefferus, och i senare tid främst Henrik Janson, gällande dokumentets källvärde och ursprung bekräftas. Kjell Kumliens omvärdering av dokumentet måste avvisas. *Annotationes ex scriptis Karoli* utgör en förfalskning. Förfalskningen har tillkommit i Olof Verelius miljö, med utgångspunkt direkt i specifika dokument och verk som denne har innehått eller publicerat.

Frågan om *Annotationes* äkthet var från början starkt knuten till

47. I Verelius utgåva av *Hervarar saga* möter t.ex. formerna "Gudmundr" och "Arngrimur" på samma sida, se *Hervarar saga* (1672) s. 1. En och samma person kan enkelt omnämnas med former både med och utan svarabhaktivokal, t.ex. "Hergrymur" och "Hergrymr", där båda formerna förekommer på samma sida, s. 2.

frågan om det forntida Uppsalas placering. Det visade sig med tiden att denna fråga kunde avgöras ändå, till Verelius fördel, men utan stöd från *Annotationes*. I dag har dokumentet ofta knutits till hednateplets historiska existens och till den ursprungliga domkyrkans datering. Som essän har velat uppmärksamma måste dessa frågor utredas utan att *Annotationes* dras in i diskussionen.